

re forskellige måder, der imidlertid alle er sider af samme sag. Man kan gennem spioner indhente oplysninger om fjendens bevægelser og hensigter, eller man kan rent fysisk sætte vagtposter ud eller gennemføre anden form for overvågning, således at man ikke overraskes af fjenden. Det førstnævnte betegner forfatteren som efterretnings-tjeneste, det andet som sikringstjeneste. Han skriver, at efterretninger supplerer sikring, men ikke kan erstatte denne. I afhandlingen gennemgås, hvorledes de militære myndigheder forsøgte at klare problemerne omkring efterretning og sikring under de to slesvigske krige. Afhandlingen giver et indblik i, hvor dårligt forberedt man var i så henseende, og hvor ringe forståelse man tilsyneladende havde for nødvendigheden af allerede i fredstid at etablere en efterretnings-tjeneste og en sikringsorganisation. Med rette undrer forfatteren sig over, at man i 1864 ikke havde lært af de fejltagelser, der var blevet begået i 1848-50. En af forklaringerne er, at man efter 1836 primært uddannede generalstabsofficerer inden for topografi i stedet for inden for krigskunst og egentlig stabstjeneste. Forfatteren gennemgår tillige de forskellige korps, der eksisterede i de to krige, »med betydning for efterretnings- og sikringstjenesten«. Afhandlingen introducerer de militære problemer omkring efterretning og sikring belyst ud fra forhold og begivenheder i de to slesvigske krige. Hverken med de teoretiske overvejelser eller med begivenhederne som sådan bliver der gået i dybden. Forskningsmæssigt bringer afhandlingen ikke noget nyt, men den er et udmærket eksempel på en løsning af en krigshistorisk opgave.

Hans Chr. Bjerg

Erik Nørr: *Den lærde skoles religionsundervisning*. Forholdet mellem det højere skolevæsen og kirken i sidste halvdel af det 19. århundrede. (Udg. af Institut for Kristendomskundskab ved Århus Universitet. Akademisk forlag, 1979).

Afhandlingen – der både forudsætter og viderefører Vagn Skovgaard-Petersens skolehistoriske arbejder – er på 531 sider, hvoraf teksten udgør 357, noteapparatet 123, litteraturlisten 23 og personregistret 18 sider. Der er 27 tabeller, som registrerer fag- og timefordeling, lærebøger, lærerrekuttering etc. Formelt som sprogligt er afhandlingen forbilledlig.

Hovedformålet er dels at »skildre faget Religions historie gennem et halvt århundrede«, d.v.s. under Madvigs skoleordning (1850) og Halls skolelov (1871) op til skoleloven af 1903, dels at fremlægge en »undersøgelse af forholdet mellem den lærde skole og kirken«. Redegørelsen for anvendt litteratur og kilder konstaterer med rette, at disse temaer er »meget sparsomt behandlet i litteraturen«; forfatteren har måttet foretage omfattende primærundersøgelser i et stort og utrykt materiale: ministerialarkiver, konventsarkiver, stiftsøvrigheds- og bispearkiver, skolearkiver og det københavnske skoledirektionsarkiv. Af trykte kilder har kultusministeriets Meddelelser angående de lærde Skoler været nyttige; det samme gælder de enkelte skolers løbende indbydelsesskrifter til de offentlige afgangs- og årsprøver (skoleprogrammer) og en overordentlig stor pjece-litteratur. Desuden er benyttet trykte udvalgsbetænkninger, den gejstlige reskriptsamling, rigsdagstidende, enkelte skolers jubilæumsskrifter, aviser og tidsskrifter, mange skoleerindringer – og i almindelighed den for perioden relevante historiske og kirkehistoriske

litteratur. Kapitel II omhandler den madvigsk skoleordning, 1850'ernes almindelige skoleproblemer, herunder de anvendte lærebøger (oplysningerne er hentet fra skoleprogrammerne), den perennerende »overbebyrdsdebat«, afskaffelsen af den dogmatiske undervisning og endelig baggrunden for skoleloven af 1871, som fjernede religionsundervisningen i de to øverste klasser, ikke på grund af en »religionsfjendtlig strømning«, men i sammenhæng med »periodens almindeligste holdning til faget«. Kapitel III behandler tilsvarende religionsundervisningen under Halls skolelov, nu med det perspektiv inddraget, som 1870'ernes (brandesianske) kulturradikalisme medførte. Dette tema er i øvrigt særlig uddybet i forfatterens licentiatforelæsning (Kulturradikalismens indflydelse på debatten om og holdningen til den lærde skoles religionsundervisning i sidste del af det 19. århundrede – Dansk teologisk Tidsskrift, 1978, 193ff.). Hovedsynspunktet er, at nok medvirkede kulturradikalismen i det lange løb til indirekte at afreligionisere skolen som helhed og henvise det »konfessionelle« til religionstimerne, men i de sidste årtier af det 19. århundrede gjaldt det snarere, at »de radikale strømninger styrkede den ortodoks-konfessionelle tendens ... som de netop kæmpede imod«. Således blev efter pression fra de store præstekonventer og Kirkerådet faget genindført i de to øverste klasser; derimod førte den livlige debat i kirkelige kredse om oprettelse af kristne privatskoler ikke til noget. I øvrigt gives der en veldokumenteret skildring af radikalismens voksende indflydelse på lærerkollegierne, og derved at »fritænkeriet« i borgerlige og kirkelige kredse (og hos skolemyndighederne) skabte en følelse af, at faget var et bolværk mod de moralsk og socialt »opløsende tendenser« i radika-

lismens spor. Samtidig svækkedes faget ved at isoleres fra de andre skolefag, ved at eksamen bortfaldt, og ved at undervisningen (egentlig mod skolemyndighedernes ønske) i stigende grad blev overdraget præster, som hverken pædagogisk eller m.h.t. hvad de kunne bruge af tid på denne bibeskæftigelse, var på højde med situationen.

Kapitel IV rummer oplysninger om den lærde skoles stab af religionslærere (rekruttering, uddannelse, baggrund og ansættelsesvilkår), illustreret med overskuelige tabeller.

Kapitel V redegør for skolens forhold til kirke og stat; bl.a. belyses ved hjælp af flere enkelttilfælde skolen og religionsfriheden, d.v.s. forholdet til jøder, katolikker og fritænkere, skolens afhængighed af det teologiske fakultet (gennem græsk- og hebraiskundervisningen som direkte forberedelse til teologistudiet) og relationerne mellem skole og kirkestyrelse (eforat og skolekommissioner), som det kom til udtryk gennem skoletilsynet (med understregning af forskellen på statsskoler og privatskoler); desuden omtales problemerne omkring obligatorisk kirke- og altergang og konfirmation. Sidste kapitel er stort set en sammenfatning af resultaterne.

De to hovedtemaer, som udgør undersøgelsens formål, er fastholdt gennem hele afhandlingen og bredt belyst ved de grundige og omfattende kildestudier, ikke mindst den bedrift der ligger i at komme igennem og udnytte de enkelte skolers arkiver (som befinder sig i en højst ujævn forfatning). Til bogens fortjenester hører også billedet af Madvig, der var omtrent enerådende på den lærdes skoles og også dens religionsundervisnings område 1850-71. Hans kristeligt-humanistiske og klassiske dannelse, dybt forankret i ønsket om at undervisningen skulde være personlighedsdannende, træder klart og

nuanceret frem. Vel er dette billede af Madvig ikke nyt, men det har fået en række nye perspektiver. Helt ny er derimod skildringen af den indflydelse, præstekonventerne (som på alle måder var i deres fulde glans i sidste del af århundredet) og de kirkelige myndigheders initiativer fik i 1870'erne og påvisningen af deres opinionsdannende betydning. Den kirkehistoriske forskning har ikke hidtil haft øje for dette emne. Og som eksempel på en udholdende forfølgelse af en enkeltsag, smukt indføjjet i sammenhængen, kan nævnes den debat, der fulgte efter skolebestyrer Johannes Helms' artikel i den christianhavnske borgerdydsskoles program (1880), som ville redegøre for, hvorledes skolen stillede sig »overfor den Bevægelse, der gaar igennem en Del af Øjeblikkets Literatur og derfra breder sig til hele Samfundet; den Bevægelse, der direkte og bestemt arbejder paa at nedbryde det religiøse Liv« – forældrene havde jo krav på at vide, om skolen ville og kunne værgе børnene »mod den Smitte, farligere end Mæslinger og Skarlagensfeber«. Man kan også fremhæve undersøgelsen af lærerstaben; den kaster lys over lærernes rekruttering, uddannelse og undervisning som led i en karriere. Værdifuld er også oplysningerne om eforatet (biskop og amtmand), herunder biskop Martensens negative udtalelser, biskop Kierkegaards (Ålborg) rektorindsættelsestale og biskop Clausens (Århus) virksomhed som udøver af eforværdigheden.

Erik Nørr har med megen ære erhvervet den teologiske licentiatgrad, og hans bog er et vigtigt bidrag til dansk kulturhistorie i en periode, hvor den »kristelige« kultursyntese går i opløsning og sekulariseringens pluralisme for alvor tager fart.

P. G. Lindhardt

Jens Michaelsen: *Den unge C. Th. Zahle 1866-1901*. (Odense Universitetsforlag). 151 s., 50 kr.

C. Th. Zahle – regeringschef 1909-10 og 1913-1920, justitsminister 1929-35, landstingets formand 1936-39 – stod for samtiden og står i eftermælet som den smidige forhandlingsleder, der kunne få næsten alt til at glide. Nu er der kommet en lille bog, som viser en ilter og hårdtslående agitator, den unge Zahle. Det har dog ikke været ukendt, at han var sådan som yngre. Svend Thorsen har sagt, at den engagerede Hørup-statue i Kongens Have mere ligner Zahle end Hørup.

Bogen starter med Zahles slægt og miljø og følger derefter hans historie til systemskiftet i 1901, da han stod i en fremskudt position i Venstre. Fire år senere var han blandt stifterne af Det radikale Venstre. Forfatteren har inddraget meget nyt kildemateriale, men ikke noget, der ændrer den vurdering, P. Munch gav i den store levnedsskrivelse i Dansk biografisk Leksikon i 1944. Det, der er vundet, er en fyldigere dokumentation og behandling af Zahles indsats som pressemand og navnlig som energisk arbejdende ungrigsdagsmand. Han hørte i øvrigt til de få, der blev folketingsmænd, før de fik stemmeret (Z. var 29, og loven krævede 30 år for at få valgret). Bogen er skrevet jævnt og ligefrem, sådan som Zahle selv gjorde det, her og der lidt vel omstændelig, men absolut værd at læse for den politisk interesserede.

Vagn Dybdahl